

Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego,
red. Maria Teresa Lizisowa,
Kraków 2005, ss. 426

Książka pod redakcją Marii Teresy Lizisowej – autorki wielu ważnych opracowań poświęconych w szczególności kulturze prawnej i językowi prawnemu Rzeczypospolitej Obojga Narodów – stanowi zbiór artykułów prezentujących wyniki badań historyków i językoznawców związanych z różnymi ośrodkami naukowymi w Polsce (Kraków, Warszawa, Poznań, Wrocław, Kielce) oraz uniwersytetem w białoruskim Grodnie. Wszystkich autorów – piszących w języku polskim, białoruskim i rosyjskim – łączy nade wszystko widoczna w ich pracach fascynacja świadectwami kultury (politycznej, prawnej, religijnej, materialnej) Wielkiego Księstwa Litewskiego jako fenomenu państwa wieloetnicznego, wielowyznaniowego i wielojęzycznego, otwartego na przeciwstawne wpływy cywilizacyjne: zachodnioeuropejskie (łacińskie) oraz bizantyjsko-ruskie (prawosławne). W zbiorze opracowań – starannie wydanym przez Collegium Columbinum – poszczególni badacze przedstawiają, jak czytamy w nocie redakcyjnej, „zasięgi czasowe i geograficzne granic cywilizacyjnych na Litwie w sferze nośników cywilizacji – w językach etnicznych i w ich odmianach funkcjonalnych (prawnej, urzędowej, religijnej, edukacyjnej, potocznej). Przedstawiają szczególny charakter zachowanych świadectw kultury, opisując księgozbiory szlacheckie i zakonne oraz wielowyznaniowe i wieloobrzędowe miejsca kultu. Charakteryzują pejzaże literackie Litwy i Białorusi, a także snują refleksje nad egzystencją narodów sukcesorskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w państwach nowożytnych w twórczości wybranych autorów. Książka prezentuje najnowsze wyniki badań archiwalnych i terenowych oraz kwerend bibliotecznych”.

Poniższy, z konieczności skrótowy, przegląd tematów poruszanych w obszernym zbiorze studiów zachęci, mam nadzieję, do lektury tomu tych badaczy, którzy we współpracy interdyscyplinarnej poszukują inspiracji do badań skomplikowanych problemów kulturowego pogranicza.

Pierwsza część opracowania gromadzi artykuły pod wspólnym tytułem: *Litwa i Korona w kręgu kultury polityczno-prawnej*. W centrum zainteresowania badaczy znajduje się okres trzech wieków (od XV do XVIII) współistnienia obu państw w ramach unii i wpływ tego współistnienia na przemiany kulturowe w Wielkim

Księstwie Litewskim. Marceli Kosman skupia się w swoich rozważaniach (s. 11–20) na okresie tzw. unii jagiellońskiej, czyli kolejnych porozumień, zawieranych między Koroną i Litwą, poczynając od Krewa (1385 r.), a uwieńczonych w Lublinie w 1569 r. Autor jednoznacznie stwierdza, niezależnie od późniejszych kontrowersyjnych ocen historyków i polityków, że w ówczesnej sytuacji związek obu państw był korzystny dla każdej ze stron i dowodzący mądrości politycznej władców. Autor podkreśla, że Litwa – zapóźniona w stosunku do Korony w sferze gospodarczej i ustrojowej – szybko nadrabiała zaległości w ciągu XV i zwłaszcza XVI wieku, dzięki unifikacji ustrojowej obu monarchii. Szczególną rolę w tym procesie odegrały takie fakty, jak uprzywilejowanie bojarów litewskich, a także Kościoła i rycerstwa, przeprowadzona w XVI wieku reforma rolna oraz reforma sądownictwa i przyjęcie Statutów litewskich, które funkcjonowały aż do początków XIX wieku na ziemiach WKL. Maria B. Topolska przypomina w swoim artykule (s. 21–32) problematykę wynikającą z jej wieloletnich badań nad społeczeństwem i kulturą Wielkiego Księstwa Litewskiego, którym poświęciła osobną książkę. Autorka skupia się w niej na ukazaniu efektów dyfuzji kultur (łacińskiej i prawosławnej) na ziemiach litewko-ruskich, a zwłaszcza na powstaniu oryginalnych zjawisk synkretycznych w wielu sferach kultury i życia społecznego Rzeczypospolitej polsko-litewskiej: w ośrodkach władzy, w Kościołach, w wielowyznaniowym szkolnictwie, w piśmiennictwie, w sztuce i architekturze. Badaczka podkreśla zarazem wstępny i syntetyzujący charakter swojej pracy, wskazując na perspektywy dalszych wielostronnych badań szczegółowych. Odpowiedzią na ten postulat jest artykuł Andrzeja B. Zakrzewskiego (s. 33–64) dający zarys kultury prawnej WKL od XVI do XVIII wieku, a więc w okresie stanowienia i stosowania Statutów litewskich. Autor koncentruje uwagę na stanie prawnym wynikającym z postanowień III Statutu (z 1588 r.), na doktrynach prawniczych oraz na nauczaniu prawa, jego recepcji i funkcjonowaniu w praktyce. Skodyfikowane i powszechnie stosowane prawo, będące podstawą racjonalnego ustroju było – jak podkreśla autor – przedmiotem słusznej dumy Litwinów. Tym większej, dodajmy, że zjednoczona z Litwą Korona nie dopracowała się takiej kodyfikacji, a podejmowane próby ujednolicenia prawa na całym obszarze Rzeczypospolitej nie znajdowały akceptacji zarówno szlachty polskiej, jak i litewskiej – pragnącej mimo wszystko zachować odrębność WKL w sferze prawnej. Autor podaje wiele przykładów instrumentalnego traktowania prawa przez możnowładców i sędziów. Interesująca byłaby jednak głębsza analiza wpływu obowiązującej kultury prawnej na świadomość społeczną, choć nie jest to problem łatwy do zbadania, zwłaszcza w kontekście różnic między Koroną i Litwą. Problematyki tej dotyka w pewnym zakresie Maria T. Lizisowa, analizując dyskurs na temat Konstytucji 3 maja w kontekście Statutów litewskich (s. 65–84). Przyjmując z M. Faucaultem pojęcie „formacji dyskursywnej” – jako pewnej rodziny wypowiedzi opartej na identyczności przedmiotu dyskursu, tożsamości formalnej, przekazie pojęć, wartości i polemik,

mimo funkcjonowania tekstów w różnych tradycjach i systemach wiedzy – badaczka wnikliwie analizuje wspólną przestrzeń komunikacyjną Konstytucji 3 maja i Statutów litewskich, przestrzeń wyznaczoną przez aksjologię prawa i relację powinności między dwoma podmiotami: władzą i narodem. Autorka ukazuje motywy wspólne, oparte na analogiach gry pojęć, których powtarzalność wynika z tradycji retorycznej i „techniki przepisywania”, ale też przede wszystkim z podobieństwa podstawowych wartości, jakim podporządkowane jest prawo. Uznając Statuty litewskie za tekst pierwszy, badaczka dowodzi kontynuacji ich formacji dyskursywnej w prawie politycznym Konstytucji; podważa zarazem tezy na temat całkowitej oryginalności idei Ustawy Rządowej, czyli jej niezależności od wypracowanego przez przodków „archiwum wiedzy”. Pierwszą część omawianego opracowania zamyka studium Stanisława Cieślaka SJ (s. 85–100), dające pewne wyobrażenie o problemach kulturalno-religijnych na obszarze WKL w XVI wieku, a poświęcone działaniom dwu postaci ważnych dla życia religijnego: Marcina Laterny, jezuitę i kapelana Stefana Batorego, oraz samego władcy, szczególnie zaanagażowanego w propagowanie katolicyzmu i działalność kontrreformacyjną.

Druga część opracowania pt. *Językowe świadectwa kultury* skupia teksty poświęcone analizie sytuacji językowej na obszarze WKL i języka poszczególnych odmian funkcjonalnych, realizowanych w tekstach. Małgorzata Ostrowska daje w swoim artykule (s. 103–116) zarys sytuacji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim w aspekcie arealnym i historycznym, poczynając od najdawniejszych śladów językowych po współczesne świadectwa funkcjonowania polszczyzny na ziemiach wchodzących w skład dawnego WKL. Badaczka opiera swoje porządkujące opracowanie na licznych, już istniejących, opracowaniach, zarówno historycznych, jak i współczesnych, ukazując, jak wraz z przemianami politycznymi i społecznymi zmieniał się status i zakres funkcjonowania polszczyzny w różnych warstwach społeczeństw Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na tym ogólnie zarysowanym tle historycznojęzykowym konkretyzuje się współczesna sytuacja socjolingwistyczna w wielokulturowym miasteczku Troki koło Wilna. Sytuację tę przedstawia w swoim artykule (s. 117–125) Koji Morita, podkreślając, że warunkiem zachowania wielojęzyczności jest zarówno tolerancja, jak i świadomie kultywowana dbałość o języki i kultury. Sytuację komunikacyjną w etnicznie i wyznaniowo zróżnicowanych miastach WKL stara się zrekonstruować Jerzy Gordziejew (s. 125–131) na przykładzie osiemnastowiecznych ksiąg miejskich Grodna, a więc w okresie, kiedy polszczyzna zajęła ostatecznie miejsce dominujące w sferze urzędowej, zwłaszcza w piśmiennictwie kancelaryjnym, a białoruszczyzna była używana pomocniczo. Autor skupia się na analizie tych aspektów ksiąg miejskich, które świadczą o różnych przejawach przełączania kodu językowego w sytuacji, gdy urzędnik miejski (często białoruskiego pochodzenia) rozmawiał z petentem po białorusku, a zapisywał jego wypowiedzi po polsku. Sytuacja taka

zaowocowała licznie w języku ksiąg poświadczonymi wzajemnymi interferencjami obu kodów językowych. Na innej płaszczyźnie – różnic świadomości społecznej i obyczajowości narodów zamieszkujących obszary WKL – rozważa interferencje językowe Leszek Bednarczuk, ukazując ewolucję zapożyczonego z języka polskiego do języków bałtyckich i wschodniosłowiańskich wyrazu *pan* i jego derywatów (s. 133–147). Analiza funkcji pragmatycznojęzykowych nazw ukazuje przede wszystkim kształtowanie się obrazu (stereotypu) Polaka wśród Litwinów i Rusinów. Odtwarzanie dziejów wyrazów (a zarazem dziedzictwa kulturowego zapisanego w języku) byłoby trudne bez dokumentacji słownikowej, o czym przypomina Elżbieta Koniusz w tekście poświęconym pracom leksykograficznym wybitnego historyka, etnografa i językoznawcy 2. połowy XIX wieku – Jana Karłowicza (s. 149–159), a zwłaszcza jego zasługom w ocalaniu dziedzictwa kulturowego rodzinnej Litwy. Studium Irydy Grek-Pabisowej (s. 161–171) jest „spojrzeniem z góry” na problematykę, której autorka poświęciła wiele badań: na język i kulturę rosyjskich staroobrzędowców od rozłamu w rosyjskiej cerkwi w 2. połowie XVII wieku do okresu II wojny światowej. Zwolennicy „starego obrządku”, przeciwni reformom i woli cara, oskarżani i represjonowani, emigrowali na inne obszary WKL, zwłaszcza na tereny wschodniej Litwy, jak najdalej od Moskwy i ośrodków carskiej władzy. Osiedlili się także na ziemi suwalsko-sejneńskiej i augustowskiej, gdzie ich enklawy przetrwały do dziś. W nowym otoczeniu staroobrzędowcy zachowywali swoją odrębność kulturową: w wyznaniu, obyczajowości oraz w języku, posługując się na co dzień gwarami właściwymi terenom ich pierwotnej ojczyzny w Rosji.

Kilka tekstów jest związanych z ważnym pomnikiem litewskiej kultury prawnej. Graficznym osobliwością pewnej redakcji Statutu litewskiego z 1529 r., zachowanej w wersji językowej starobiałoruskiej (tzw. odpis Działyńskiego) poświęciła uwagę Жанна Ярома (s. 191–200), odnosząc ortografię tekstu do tradycji białoruszczyzny kancelaryjnej z końca XV i początku XVI wieku, wypracowanej na podstawie cerkiewnosłowiańskiej z innowacjami czysto białoruskimi. Autorka zwraca także uwagę na pewne właściwości (dotyczące zwłaszcza wykorzystania dubletów graficznych) obce zwyczajom pisowni słowiańskiej. Statuty litewskie, ale tym razem ich trzecia – najważniejsza redakcja z 1588 roku, są także przedmiotem uwagi Владимира Мякішева (s. 223–231), który przytacza różne hipotezy badaczy na temat pierwodruku i dalszych przeróbek tekstu – chodzi o ustalenia dotyczące liczby, miejsc i chronologii kolejnych wydań, identyfikacji zachowanych egzemplarzy na podstawie właściwości typograficznych itp. Teksty urzędowo-prawne jako dokumenty językowe interesują też Krzysztofa Marczyka (s. 201–211), który omawia wykładniki językowej standaryzacji protokołów rozpraw w księgach sądowych księstwa birżańskiego z lat 1620–1745, tj. językowe przejawy oficjalności, formuły charakterystyczne dla aktów normatywnych oraz typowe słownictwo prawnicze.

Dwa studia inicjujące, jak można sądzić, dalsze badania autorów są poświęcone językowi pism Franciszka Skoryny – wybitnego białoruskiego filozofa, humanisty i doktora nauk medycznych 16. stulecia, tłumacza i drukarza. Tekst Wiesława Witkowskiego dotyczy składniowych konstrukcji hipotaktycznych w drukach Skoryny (s. 173–176), a Olesia Karpuk analizuje porównawczo polsko-białoruską leksykę i frazeologię w przełożonej przez niego Biblii (s. 180–188). Język XVII i XVIII-wiecznych ksiąg religijnych Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej jest natomiast przedmiotem zainteresowania Marii Pidtypczak-Majerowicz (213–222). Zawarta w Brześciu Litewskim w roku 1569 unia między Kościołem prawosławnym i łacińskim przyczyniła się – wbrew intencjom pomysłodawców – do większego jeszcze rozwarstwienia obrządków religijnych na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej. Kościół unicki (grekokatolicki) podporządkowany strukturalnie i administracyjnie Stolicy Apostolskiej, zachował liturgię bizantyńską i język cerkiewno-słowiański. Dlatego język ksiąg religijnych kościołów prawosławnego i unickiego jest taki sam, różnice dotyczą treści – podkreśla autorka, skupiając się na charakterystyce autorów, wydawców i odbiorców świętych ksiąg, a także na pewnych różnicach redakcji językowych tekstów z różnych regionów działania kościoła unickiego.

W III części opracowania, pt. *Książka i kultura religijna*, zestawione zostały cztery teksty poświęcone kulturze religijnej WKL oraz rozwojowi piśmiennictwa. Henryka Kramarz (s. 235–245) opisuje rolę sanktuariów maryjnych w życiu religijnym, kulturalnym i społecznym Kresów na przykładzie wileńskiej Ostrej Bramy, wieloobrządkowego ośrodka kultu maryjnego, jeszcze w okresie międzywojennym uważanego za drugie po Częstochowie centrum pielgrzymkowe Rzeczypospolitej. Autorka przywołuje hipotezy na temat pochodzenia cudownego obrazu i jego wartości artystycznych, ale przede wszystkim przypomina wielorakie formy kultu maryjnego, postulując dalsze badania. Biblioteki klasztorne na terenie WKL, a zarazem rola słowa pisanego w życiu mnichów i mniszek, pełniących, oprócz religijnych, ważne role oświatowe i społeczne, jest przedmiotem uwagi dwu autorek. Iwona Pietrzekiewicz omawia – na podstawie spisów archiwalnych (od XVII do początków XIX wieku) – zasób księgozbiorów klasztornych mało znanego zakonu kanoników regularnych od pokuty (s. 247–257). W bibliotekach klasztornych najczęściej książek dotyczy kaznodziejstwa, teologii i filozofii, w dalszej kolejności historii, prawa kościelnego i świeckiego, klasyki łacińskiej. Znajduje się łacińskie i polskie wydania Biblii, katechizmy oraz gramatyki i słowniki. Dominują książki w języku polskim i łacińskim. Wielorakie kontakty z książką (rękopiśmienną i drukowaną), wykorzystywaną w celach religijnych, wychowawczych i artystycznych, miały mniszki skupione w żeńskich klasztorach Wilna, o których pisze Jolanta Gwóźdź (s. 259–276). Przeważała literatura tworzona w środowiskach zakonnych: podręczniki dla duszpasterzy i spowiedników, utwory

polemiczne, zbiory kazań, historiografia, hagiografia itp. Mniszki prowadziły także działalność wydawniczą i same parały się pisaniem. Na podstawie inwentarzy i katalogów prywatnych Lilia Kowkiel prześledziła zasób lituaniców z okresu XVI–XVIII wieku w księgozbiorach szlacheckich ziem litewsko-białoruskich w 1. połowie XIX wieku (s. 277–290), przy czym za lituanica uznaje druki i materiały rękopiśmienne powstałe w WKL, dotyczące tych ziem lub pisane przez autorów Litwinów. Kanon książek podstawowych stanowiły kroniki: Marcina Kromera, Marcina Bielskiego, Macieja Strykowskiego, Aleksandra Gwagnina, także *Dzieje Polski* Jana Długosza oraz inne, w których opisywana jest historia ziem WKL. Często znajduje się także wydania III Statutu litewskiego. Licznie reprezentowane były książki religijne (zwłaszcza kazania), kalendarze, książki gospodarcze i podręczniki z różnych dziedzin. Przeważały lituanica wydawane w języku polskim.

Część IV opracowania, zatytułowana *Pejzaże literackie*, obejmuje teksty poświęcone kulturze literackiej WKL. Teodozja Rittel przypomina w swoim studium (s. 293–311) twórczość Elżbiety Drużbackiej z okresu pełnienia przez nią funkcji ochmistrzyni jednej z córek księcia Michała Fryderyka Czartoryskiego. Autorkę interesuje edukacyjny, autotematyczny i intertekstowy dyskurs zawarty w poematach romansowych Drużbackiej, poświęconych opisowi różnych rodzajów miłości i sposobów wychowania młodzieży. Innowacyjność konceptualna poetki jest tu interpretowana w kontekście przetwarzania kanonicznych motywów – wzorców kulturowych (pojęciowych) i językowych, których źródłem jest tradycja biblijna, literatura antyczna, ale także sztuka (malarstwo, rzeźba) i kultura czasów saskich. Portret innego poety osiemnastowiecznego Stanisława Trembeckiego, związanego z królem Stanisławem Augustem, rysuje w swoim studium (s. 313–323) Danuta Małyszko. Postać poety na tle swoich czasów widzi autorka przez pryzmat jego *Listownika*, przyjmując, że epistolografia w sposób najbardziej bezpośredni ukazuje epokę i ludzi w niej żyjących. Doceniając autentyczność „scen z życia codziennego”, w którym najważniejsze są sprawy związane z „ekspensą i perceptą” (dodajmy, że korespondencja innych literatów dostarcza nie rzadko równie „przyziemnej” strawy w porównaniu z przepełnioną ideałami twórczością), należy podkreślić, że ukazanie wielowymiarowej osobowości wymaga uwzględnienia całego dorobku życia i twórczości. Pejzaż litewski, zachowany we wspomnieniach poetki wywodzącej się z Kresów, Kazimierzy Iłłakowiczówny, zrekonstruowała Maria Ostasz (s. 343–360). Urokliwe obrazy kraju lat dziecińczych to nie tylko poetycka panorama i topografia, ale także zespolone z nimi uczucia i wizje poetki, którym więź autorki z miejscem, przydaje autentyczności i niepowtarzalności. Nie indywidualna, lecz wspólnotowa, mityczna wizja świata, odzwierciedlona w pieśniach ludowych z terenu Wileńszczyzny, interesuje natomiast Gustawa Juzalę (s. 361–381), który analizuje symbolikę litewskich pieśni obrzędowych, wskazując na pokrewieństwa wielu ich motywów z podobnymi

symbolami w folklorze słowiańskim. Autentyzm w opisie świata i człowieka znaleźć można w charakterystycznym dla epoki gatunku „*silva rerum*” – formie uprawianej przez zwykłych zjadaczy chleba, a nie zawodowych pisarzy. Elena Bilutenko analizuje z tego punktu widzenia (s. 326–334) zachowaną w rękopisie sylwę pod zabawnym sarmackim tytułem: *Vorago rerum. Torba śmiechu, groch z kapustą, a każdy pies z innej wsi...*, której autorem jest Karol Antoni Żera – podlaski szlachcic i mnich franciszkański z Drohiczyna, znawca facecji i anegdot oddających koloryt obyczajowy dworaków i plebanii polskich. Zbiór Żery jest interesujący nie tylko ze względu na odzwierciedloną w anegdotach i odautorskich komentarzach mentalność szlachcica, ale również ze względu na znakomite wyczuwanie stylu i zabawę słowem, zdradzające prawdziwy talent pisarski.

Zbiór omawianych tekstów zamykają trzy studia pomieszczone w części V pt. *Wspomnienia i współczesność*. Halina Bursztyńska przypomina w swoich rozważaniach (s. 385–395) postać Romualda Traugutta, tragicznego przywódcy powstania styczniowego, wodza zrywu powstańczego na Polesiu, w powiecie kobryńskim guberni grodzieńskiej. Autorkę interesuje postać przywódcy widziana oczami blisko z nim związanej w okresie powstania Elizy Orzeszkowej, która poświęciła mu jedno z opowiadań pt. *Oni*, pomieszczone w cyklu jej prozy wspomnieniowej *Gloria victis*. Postać Traugutta jawi się tutaj jako wzór patriotyczno-obywatelskiej postawy, mieszczącej się, jak podkreśla Bursztyńska, w stereotypie mesjanistycznej, romantycznej wyobraźni narodowej. Tekst Aliny Pawlukiewicz (s. 397–408) jest z kolei poświęcony analizie obrzędów pogrzebowych i napisów nagrobnych z okolic Nowego Dworu na Grodzieńszczyźnie jako świadectw wspólnoty religijno-kulturowej WKL. Obrzędy pogrzebowe ukazują przenikanie się dawnych zwyczajów pogańskich i prawa chrześcijańskiego. W napisach nagrobnych nekropolii, w której chowano ludzi różnej narodowości i wyznania, odzwierciedlają się różnice i wzajemne interferencje gwar (polskich i białoruskich), charakterystyczne dla mowy mieszkańców tych terenów.

Omawiany zbiór opracowań zamyka studium Swietłany Musijenko (s. 409–426), która skupia uwagę na „trzech apokalipsach XX wieku”, przedstawionych w twórczości wybitnej białoruskiej pisarki Swietłany Aleksiejewicz. Tragiczne oblicze minionego stulecia odsłaniają jej utwory poświęcone udziałowi kobiet w wojnie, skutkom radzieckiej okupacji Afganistanu oraz konsekwencjom wybuchu reaktora atomowego w Czarnobylu. W kontekście całego zbioru poświęcone go dziedzictwu kulturowemu Wielkiego Księstwa Litewskiego przypomnienie tragedii ostatniego wieku widzianej oczami białoruskiej pisarki jawi się jak literackie *requiem* i zarazem kasandryczne przeczucie zagłady wszelkich budowanych przez ludzi światów.